

СПРАВЕДЛИВІСТЬ У СУЧАСНОМУ ПРАВІ УКРАЇНИ ТА ПОЛЬЩІ: ПОРІВНЯЛЬНО-ПРАВОВА ХАРАКТЕРИСТИКА

Анотація. Стаття присвячена дослідженню питання місця справедливості у сучасних правових системах України та Польщі і проведенні компаративістського зіставлення (порівняльно-правової) характеристики справедливості в Україні та Польщі. Справедливість є однією з найважливіших проблем сучасності, яка відображає доволі складні діалектичні процеси правового розвитку суспільства на різних історичних етапах. З нею так чи інакше пов'язані уявлення людей про майбутнє, їхнє одвічне прагнення до гармонії і досконалості суспільних взаємин. Вивчення проблем справедливості дає можливість глибше осягнути сенс та зміст сучасних процесів державо- та правотворення. У цілісній системі правових цінностей справедливість посідає ключове місце. Вона відображає практичну сторону реалізації права як ефективного регулятора суспільних відносин, засобу, що має потужний людинотворчий потенціал. Через правові засоби, правові інститути справедливість втілює високе призначення права, його гуманістичну природу.

Ключові слова: справедливість, компаративістика, романо-германська правова сім'я, Україна, право Польщі.

JUSTICE IN MODERN LAW OF UKRAINE AND POLAND: COMPARATIVE AND LEGAL CHARACTERISTICS

Summary. The article is devoted to the study of the place of justice in the modern legal systems of Ukraine and Poland and the comparative characteristics of justice in Ukraine and the Republic of Poland. Justice is one of the most important problems of our time, which reflects the rather complex dialectical processes of legal development of society at different historical stages. It is, in one way or another, connected with people's ideas about the future, their eternal desire for harmony and perfection of social relations. The study of the problems of justice provides an opportunity to better understand the meaning and content

---

¹ Дубовой Андрій, аспірант кафедри теорії та історії держави і права ПВНЗ «Університет економіки та права «КРОК», uya40@i.ua

Multidimensionality of Ukrainian-Polish cooperation: genesis, particularities and prospects

---

of modern processes of state and law-making. In a holistic system of legal values, justice is key. It reflects the practical side of the implementation of law as an effective regulator of social relations, a tool that has a powerful human potential. Through legal means, legal institutions, justice embodies the high purpose of law, its humanistic nature.

Key words: justice, comparative studies, Romano-Germanic legal family, Ukraine, Polish law.

Функціонування будь-якої правової системи базується на низці головних, ключових ідеалів та засад, які безпосередньо формують усю сутність структуризації, розвитку та правозастосування тих джерел права, які власне переважають у цій правовій системі. У наукових колах традиційно виокремлюють такі засади, як раціональність, доцільність, еквівалентність, адекватність, рівність тощо. В рамках поточного дослідження за мету було взято здійснення аналізу та екстраполяризації справедливості як елементу системи цих ідеалів в актуальних реаліях України та Польщі.

Сучасний етап розвитку України характеризується кардинальними трансформаційними та євроінтеграційними, конвергенційними та уніфікаційними процесами, що проявляються у системному реформуванні багатьох сфер суспільної дійсності. При цьому наявна публічно-приватна дихотомія вітчизняного права суттєво впливає на всі елементи національної правової системи України, зокрема юридичну відповідальність. Остання є якісним показником ефективності реалізації прав і свобод людини та громадянина, досконалості системи стримувань і противаг організації публічної влади, ціннісних орієнтирів держави та суспільства загалом. Юридична відповідальність посідає одне з ключових місць у сучасній правовій доктрині і традиційно розглядається як правове явище, юридичне поняття (категорія) та міжгалузевий інститут права (нормативна конструкція). Однак нині кожен вимір юридичної відповідальності потребує глибокого філософського осмислення, цілісної правової інтерпретації та системного нормативного вдосконалення. Важливим засобом забезпечення охоронної функції права є юридична відповідальність. Остання є якісним показником реального втілення прав і свобод особи у соціальній дійсності. Це зумовлено тим, що у процесі реалізації юридичної відповідальності відбувається безпосередній

вплив держави на сферу нормативно закріплених суб'єктивних прав та юридичних обов'язків. При цьому виявляються ціннісні орієнтири держави, рівень цивілізованості суспільства, ступінь духовності та культурності населення, а також наявність законодавчих гарантій і механізмів захисту прав і свобод особи.

Таким чином, справедливість як стрижневий, основоположний, магістральний принцип юридичної відповідальності залишається не досить оснащеним з точки зору доктринального забезпечення, що в консолідовано-узагальнюючому вигляді поряд з іншими зловбоденими проблемами правової системи створюють прогалини, колізії й недоліки, тим самим зменшуючи якість і продуктивність правозастосування. Для цього у тому числі має сенс здійснити порівняльно-правову характеристику справедливості в праві України та Польщі.

Справедливість та дієвість є категоріями філософії, які з часів Стародавнього Риму мають юридичне концептуальне значення. Так, "justitia" – справедливість (правда) є постійна і безперервна воля віддавати кожному своє право².

Як відзначають і пишуть численні українські дослідники у сфері гносеологічних і філософських питань права (О.О. Бандурка, Л.В. Кравченко, О.А. Костицький, Р.О. Назарина), справедливість є однією з рушійних цінностей людства, проте дискусії щодо змісту останньої в правовому полі тривають і нині. Зважаючи на особливості державного і правового будівництва України, вивчення правових цінностей набуває особливої актуальності.

Справедливість з давніх часів настає визначальною ознакою і невід'ємним механізмом регулювання людських відносин, пов'язаних з пануванням і підпорядкуванням, необхідністю підтримання взаємоповаги між людьми, гармонізації різних, у тому числі протилежних (конкуруючих) інтересів. До того ж як за змістом, так і за етимологією справедливість (лат. justitia) своїми витокami сягає права (лат. jus), «позначає наявність у соціальному світі правового начала й виражає його правильність, імперативність і необхідність».

---

² Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право : підручник. Київ, 2014. 240 с.

Виходячи з цього, діяти по справедливості «означає діяти правомірно, відповідно до всезагальних вимог права»³.

Справедливість для держав романо-германської правової сім'ї, правові й державні традиції якої тісно поєднують Україну та Польщу, не є суто юридичною категорією, а також виступає соціальним і етичним критерієм та елементом права. По-перше, з точки зору справедливості право і держава отримують зовнішню оцінку; по-друге, справедливість, втілюючись у нормах права, набуває певних юридичних рис, стає внутрішньою закономірністю права. Як критерій оцінки права і держави справедливість внаслідок цього повинна бути чітко вираженою, формалізованою, що вкрай важливо у сучасних реаліях реалізувати на практиці⁴.

Крім цього, слід підкреслити, що справедливість як загальнолюдська цінність є ключовою правовою категорією, якій присвячені численні дослідження. Вона є не лише моральною категорією, а й компонентом змісту політичних і соціально-економічних відносин та вимог щодо їх збереження або зміни. Водночас справедливість у правовій сфері набуває формалізованого характеру. Як основний варіант її реалізації висувається вимога абстрактно-рівного ставлення один до одного. Крім того, справедливість є однією з найважливіших основ демократії в багатьох міжнародних актах, має відношення до всієї правової системи⁵.

Якщо розглядати справедливість більш предметно, то доцільно зауважити, що у сучасних умовах перехідного розвитку українського суспільства зміст справедливості безпосередньо пов'язаний зі зміною суспільної динаміки, яка вимагає, з одного боку, необхідності збереження успадкованих відносин, а з іншого – передбачає подолання спадщини минулих часів, що в умовах соціальних змін (політичних,

---

³ Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Аксіологія права*. № 5. 2003. С. 150–153.

⁴ Павлишин О.В. Справедливість як правова цінність. *Science. Theory and practice*. № 2. 2020. С. 209–213.

⁵ Бандура О.О. Антропологія права як складник філософської антропології (загальний нарис). *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1 (17). 2019. С. 8–15.

правових, економічних та ін.) сприймається суспільною свідомістю як несправедливість⁶. Внаслідок перехідного розвитку України у правовому сенсі постали дві взаємопов'язані негативні тенденції, які потребують якомога скорішого розв'язання. Першою з таких тенденцій є виникнення розриву між позитивним правом і життям, особливостями української правової культури, утвердження надмірного прагнення щодо нормативно-правової формалізації всіх сфер суспільного життя.

Зауважимо, що справедливість на рівні законодавства буквально пронизує базове українське законодавство. Це стосується передусім численних нормативно-правових актів конституційного характеру та основних кодифікацій у різних галузях правової системи. Так, наприклад, положення диспозиції ст. 95 Конституції України закріплює, що бюджетна система України базується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами⁷, а постулати ст. 3 Цивільного кодексу України регламентують справедливість як ключову і загальну засаду цивільного законодавства, на якій мають ґрунтуватися будь-які цивільно-правові (спадкові, сімейні, зобов'язальні, договірні, банківські) відносини⁸.

Принципи справедливості закріплені у чинному законодавстві України, зокрема у таких законодавчих актах: Цивільному процесуальному кодексі України, Господарському кодексі України, Кримінальному кодексі України, Кримінально-виконавчому кодексі України тощо. В основних положеннях цих актів констатується, що до загальних засад законодавства поряд з іншими належать і справедливість, добросовісність та розумність, а також неприпустимість свавільного втручання у сферу особистого життя людини. У ст. 1 Кримінального

---

⁶ Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. № 4 (8). 2016. С. 10–14.

⁷ Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.04.2022).

⁸ Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.04.2022).

кодексу України встановлено, що Кодекс має своїм завданням правове забезпечення охорони прав та свобод людини і громадянина, власності, громадського порядку та громадської безпеки, довкілля, конституційного устрою України від злочинних посягань, забезпечення миру і безпеки людства, а також запобігання злочинам. Окрім того, норми справедливості можна прослідкувати й у ст.ст. 16, 16-1, 18, 22 Кримінального процесуального кодексу України, а також у ст.ст. 1, 5, 6 Кримінально-виконавчого кодексу України, ст. 4-3 Господарського процесуального кодексу України тощо⁹.

Необхідно визнати, що справедливість в Україні ототожнюється з властивістю та критерієм юридичної діяльності. Цей аспект неодноразово досліджувався та підтверджувався в українських професійних юридичних наукових колах. Приміром, як резюмує Н.В. Теремцова, ступінь функціонування соціальної справедливості у сучасних державах є принципом здійснення юридичної діяльності, що визначає якість різноманітних форм спілкування суб'єктів у процесі їхньої життєдіяльності. У процесі взаємодії суб'єктів юридичної діяльності соціальні відчуття під впливом інших чинників поступово трансформуються у відповідні вимоги соціальної справедливості. Тут слід мати на увазі, що ці вимоги суб'єкти правозастосування з часом усвідомлюють як власні інтереси і можуть прагнути до зміни попереднього ступеня соціальної справедливості у суспільстві¹⁰. У сучасному розумінні справедливість є мірою відповідності між вчинком того або іншого суб'єкта діяльності та його оцінкою у громадській думці. Поняття соціальної справедливості оцінює юридичну діяльність з погляду її збереження або зміни залежно від конкретно-історичних умов і співвідношення інтересів різних соціальних груп.

Для більш предметного й наочного представлення сутності справедливості в українському праві слід навести деякі конкретні напрацювання й практику в окремих сегментах права.

---

⁹ Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : дис. канд. юр. наук : 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 21 с.

¹⁰ Теремцова Н.В. Держава та справедливість: правовий вимір. Київ, 2016. 203 с.

Зокрема, принцип справедливості у кримінальному праві (юстиції, судочинстві та процесі) змістовно ідентичний правовій основі існування кримінального права як явища, абстрактно підкріплює його універсальні соціальні устої на рівні охорони суспільних інтересів і обов'язковості дотримання ключових засад життя соціуму¹¹. При цьому важливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права. Гарантією проти свавілля виступає нормативно-правовий акт, оскільки він не створюється на користь або проти конкретної особи. Крім цього, процесуально справедливість у юридичній площині кримінального права виражається через додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин. Іншими словами, справедливість полягає у самих процедурах і не існує процесуально незалежної міри справедливого результату.

З огляду на це варто зауважити, що справедливість – категорія морально-правова, яку можна охарактеризувати однозначно. Однозначність полягає у тому, що таке поєднання можна розглядати або як моральну норму, або як правову. Третій варіант неможливий. Це також означає, що право і справедливість не тотожні, але взаємопов'язані. Водночас суспільство неможливо уявити без права, а право – без справедливості, до якої воно постійно прагне¹².

Як уже частково зазначалося, Цивільний кодекс України (п. 6 ст. 3) називає справедливість однією із загальних засад цивільного права разом із добросовісністю та розумністю. Оскільки законодавство не містить положень про співвідношення зазначених категорій, це одразу позначило дискусійність цієї норми щодо того, чи є принцип справедливості самостійним принципом цивільного права, чи слід розглядати його як елемент ширшого принципу у складі справедливості, добросовісності й розумності.

---

¹¹ Кучинська О.А. Зміст принципу справедливості у кримінальному праві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. № 1 (30). 2011. С. 22–34.

¹² Александров О.М. Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. *Право України*. № 1. 2014. С. 203–209.

Для вітчизняної системи правозастосування надзвичайно важливими є смислові акценти, позначені у законодавстві. Водночас, враховуючи очевидну обмеженість нормативно-правового матеріалу щодо принципу справедливості, необхідно зазначити, що різні правозастосовні інституції України торують шлях у напрямі вироблення практико-орієнтованої доктрини його застосування. Красномовним прикладом прикладного застосування принципу справедливості і його значення в цивільному праві України є таке рішення. Касаційний цивільний суд Верховного Суду в Постанові від 25 березня 2019 року у справі № 607/4316/17-ц висловив свою правову позицію щодо змісту принципу справедливості в царині реалізації права (правозастосування). Поновлюючи навчання студента українського ВНЗ (громадянина Федеративної Республіки Нігерія), який прострочив виконання грошового зобов'язання у вигляді плати за навчання через затримку міжнародного грошового переказу, Верховний Суд наголосив на існуванні, крім законодавства, й інших соціальних регуляторів, зокрема норм моралі, традицій, звичаїв тощо. Як зазначається в Постанові, у сфері реалізації права справедливості проявляється, зокрема, у рівності всіх у своїх правах та перед законом, а справедливе застосування норм права повинно мати передусім недискримінаційний підхід, неупередженість¹³.

Наступним логічним етапом поточного дослідження є аналіз справедливості крізь призму правових реалій Польщі.

Загалом доктринальні розробки змісту поняття «справедливість» у Польщі досить сильно перегукуються із тими напрацюваннями й висновками, які переважають в Україні. Так, правова справедливість стає реальною у сфері регулювання суспільних відносин, що втілюється в юридичній процесуальній формі. Справедливість є проявом розумності правової оцінки суспільного життя, а разом із такою категорією є наскрізною соціальною чеснотою, важливим критерієм оцінки особистості, суспільства, держави та її інститутів. Тракткування справедливості в правовому полі Польщі об'єднує концепцію

---

¹³ Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 25.03.2019 у справі № 607/4316/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80751552>.

справедливості з отримання винагороди за певні заслуги, тобто делегує постулат про нагальну соціальну потребу рівності і справедливості у суспільстві. Такий підхід до інтерпретації справедливості робить зазначені філософсько-правові категорії невід'ємним складником верховенства права, а також дозволяє подолати їх розуміння лише як морального чи правового явища¹⁴.

Як зазначає Р.А. Токарчук, справедливість як найвища цінність права виступає критерієм оцінки інших цінностей – політичних інститутів, соціальних систем, діяльності індивідуальної і групової. Ці інші цінності служать, серед іншого, основою класифікації та систематизації різноманітних понять справедливості. Через зв'язок цих понять із законом, мабуть, найважливішу роль відіграє їх поділ про легалістичні та алегалістичні концепції правосуддя. Правові концепції роблять зміст правосуддя юридично обов'язковим. Алегалістичні концепції не бачать у законі необхідної умови для реалізації справедливості, чекаючи її від моральних, релігійних і соціальних норм.

Як легалістичні, так і алегалістичні концепції справедливості шукали свого найглибшого сенсу в різних ідеях рівності, любові, обов'язку, свободи, загальної безпеки та еквівалентного обміну. Вони показують різні концепції справедливості, вироблені в різні історичні епохи¹⁵.

Тому справедливість неможлива без багатьох моральних якостей, таких собі «внутрішніх» вимог як до законодавця, так і до кожного з індивідів. Але моральності вимагає не лише український народ, цього вимагає світова спільнота на наднаціональному рівні. Моральна якість права дозволяє давати моральну оцінку діяльності держави і судити про те, наскільки таке право є істинним, наскільки воно відображає загальнолюдські ідеали та цінності, наскільки воно здатне реально стати на захист прав та свобод людини. Дискусії про моральне начало в праві відбуваються головним чином навколо трьох пов'язаних одне з одним понять – свободи, рівності і справедливості.

---

¹⁴ Joanna Helios. Sprawiedliwość jako wartość prawa prywatnego UE. W stronę wspólnego społeczeństwa? *Przegląd Prawa i Administracji*. № 90. 2012. P. 25–44.

¹⁵ O różnych koncepcjach i systematyzacjach sprawiedliwości por. np. R.A. Tokarczyk: *Filozofia prawa. Wperspektywie prawa natury*, Białystok 1996, szczególnie rozdział dwunasty: *Ideasprawiedliwości*, s. 160–187; Por. także Z. Ziemiński: *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Lublin 1992.

У конституційно-правових відносинах Польщі справедливість є критерієм легітимації державної влади та умовою її суверенності. Принцип справедливості реалізується шляхом забезпечення рівної та відкритої процедури доступу до державних посад. Відображенням принципу «кожному своє» у діяльності державних органів є розподіл компетенції між різними гілками влади, а також визначення меж повноважень та сфери діяльності кожної з них. Дотримання уповноваженими суб'єктами у своїй професійній діяльності вимоги домірності, заборони перевищення необхідної міри, вимоги однакового поведіння та заборони зловживання правом забезпечує здійснення державної влади на засадах справедливості¹⁶.

Принцип справедливості у кримінальному праві Польщі як одна з умов досягнення цілей покарання застосовується у відплатних правовідносинах і конкретизується у правилі «кожному – те, що він заслужив». Законність та індивідуалізація покарання є передумовами реалізації принципу справедливості у кримінальному праві. Додержання цього принципу є також проявом гуманізму кримінального права, людяного ставлення до кожного порушника.

Висновок. Таким чином, раціонально і доцільно констатувати, що справедливість є комплексною правовою категорією, юридичним явищем та цінністю, яка характеризується спільними ознаками як у правових реаліях України, так і в державно-правовій площині Польщі.

Справедливість в Україні ототожнюється з властивістю та критерієм юридичної діяльності. Цей аспект неодноразово досліджувався та підтверджувався в українських професійних юридичних наукових колах. Водночас приблизно аналогічна тенденція спостерігається у Польщі, де справедливість є критерієм легітимації державної влади та умовою її суверенності. Принцип справедливості реалізується шляхом забезпечення рівної та відкритої процедури доступу до державних посад. Відображенням принципу «кожному своє» у діяльності державних органів є розподіл компетенції між різними гілками влади, а також визначення меж повноважень та сфери діяльності кожної з них.

---

¹⁶ Tomasz Stawecki. Jawność jako wartość prawna. *Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego*. № 43. 2004. P. 215–232.

В Україні принцип справедливості у кримінальному праві (юстиції, судочинстві та процесі) змістовно ідентичний правовій основі існування кримінального права як явища, абстрактно підкріплює його універсальні соціальні устої на рівні охорони суспільних інтересів і обов'язковості дотримання ключових засад життя соціуму¹⁷. При цьому важливим засобом забезпечення формальної справедливості виступають основні джерела права. Гарантією проти свавілля виступає нормативно-правовий акт, оскільки він не створюється на користь або проти конкретної особи. Крім цього, процесуально справедливість у юридичній площині кримінального права виражається через додержання процедурних правил, що спрямовані на забезпечення справедливості результату, тієї чи іншої дії, незалежно від інших обставин. До того ж у Польщі принцип справедливості у кримінальному праві Польщі як одна з умов досягнення цілей покарання застосовується у відплатних правовідносинах і конкретизується у правилі «кожному – те, що він заслужив». Законність та індивідуалізація покарання є передумовами реалізації принципу справедливості у кримінальному праві. Додержання цього принципу є також проявом гуманізму кримінального права, людяного ставлення до кожного порушника.

Список літератури

- Александров О.М. Антиметодологічна розвідка про ефективне і справедливе у праві. *Право України*. № 1. 2014. С. 203–209.
- Бандура О.О. Антропологія права як складник філософської антропології (загальний нарис). *Філософські та методологічні проблеми права*. № 1 (17). 2019. С. 8–15.
- Горбатенко В.П. Справедливість як соціально-правова цінність. *Аксіологія права*. № 5. 2003. С. 150–153.
- Калюжний Р.А., Вовк В.М. Римське приватне право : підручник. Київ, 2014. 240 с.
- Конституція України : Закон України № 254к/96-ВР від 28.06.1996. Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 27.04.2022).

---

¹⁷ Кучинська О.А. Зміст принципу справедливості у кримінальному праві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. № 1 (30). 2011. С. 22–34.

- Кучинська О.А. Зміст принципу справедливості у кримінальному праві України. *Часопис Національного університету «Острозька академія»*. № 1 (30). 2011. С. 22–34.
- Павлишин О.В. Справедливість як правова цінність. *Science. Theory and practice*. № 2. 2020. Р. 209–213.
- Подковенко Т. Справедливість у системі цінностей права. *Актуальні проблеми правознавства*. № 4 (8). 2016. С. 10–14.
- Постанова Касаційного цивільного суду Верховного Суду від 25.03.2019 у справі № 607/4316/17-ц. URL: <https://reyestr.court.gov.ua/Review/80751552> (дата звернення: 27.04.2022).
- Тарасишина О.М. Справедливість і толерантність у сучасному праві України : автореф. дис. ... к.ю.н. : 12.00.01. Одеська національна юридична академія. Одеса, 2008. 21 с.
- Теремцова Н.В. Держава та справедливість: правовий вимір. Київ, 2016. 203 с.
- Цивільний кодекс України : Закон України № 435-IV від 16.01.2003. / Верховна Рада України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/435-15#Text> (дата звернення: 27.04.2022).
- Joanna Helios. Sprawiedliwość jako wartość prawa prywatnego UE. W stronę wspólnego społeczeństwa? *Przegląd Prawa i Administracji*. № 90. 2012. Р. 25–44.
- О різних концепціях і систематизаціях справедливості пор. np. R. A. Tokarczyk: *Filozofia prawa. Wperspektywie prawa natury*, Białystok 1996, szczególnie rozdział dwunasty: *Idea sprawiedliwości*, s. 160–187; Por. także Z. Ziemiński: *O pojmowaniu sprawiedliwości*, Lublin 1992.
- Tomasz Stawecki. Jawność jako wartość prawna. *Wydawnictwa Uniwersytetu Warszawskiego*. № 43. 2004. Р. 215–232.